

Eski Türkçede İlgı ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine

Hakan Özdemir*

Özet: Eski Türkçe dönemindeki belirtme ve ilgi durum ekleri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu ekler arasında kurulan ‘belirlilik’ paydaşlığı, eklerin birbirinin yerine kullanıldığı izleniminin en önemli sebebi sayılabilir. şüphesiz bu durum bir algı yanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesindeki konuyla ilgili örneklerle Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçeleri üzerinden bir çıkarım yapılarak adı geçen eklerin Eski Türkçe ve devamı için yeniden yapılandırılması hedeflenecektir.

Anahtar Kelimeler: belirtme durum eki, ilgi durum eki, Eski Türkçe, Çağatay Türkçesi.

On Genitive and Accusative Suffixes in Old Turkic

Abstract: There are several studies on the accusative and genitive suffixes. It has been exceeded the linguistic reality by considering the fellowship of ‘certainty’ between two structure. Certainly it is originated from the error of perception. It is aimed that the reconstruction of two structure by the help of the samples from Chagatay Turkish and the situatin of the dialects of Karaçay-Malkar and Kumuk Turkish.

Key Words: Accusative suffix, genitive suffix, Old Turkic, Chagatay Turkish.

Giriş

Eski Türkçe dönemi, bazı biçimbirimlerin kendi temel işlevleri dışında birtakım başka işlevlerde kullanılmaları bakımından önemli bir zenginlik ortaya koyar. Özellikle yönelme veya bulunma gibi isim çekim eklerinde gözlemlenen bu hâl, bir algılama kırılması veya yanılığı olarak düşündüğümüz bir başka durumu da beraberinde getirmiştir. Durum eklerinin bir diğer işlevi yerine getirmesi böylece birden fazla işlevi yüklenmesi, bu eklerin aynı durumda olmayan başka eklerin de işlevlerini yükleniyor görüntüsü vermesine sebep olmuştur.

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozdemirhn@yahoo.com.

İlgi ve belirtme durum eklerinde yukarıda bahsi geçen ilgi yanılması, Türkoloji’de uzun yıllardan beri bu iki ekin birbirine karıştırılmasına sebep olmuştur. Özellikle belirtme durum ekinin kullanım sıklığındaki genişlik, çoğu durumda ilgi durum eki yerine bu eklerin kullanıldığı savlarının ortaya atılmasına sebep olmuş ve dönem özelliklerini gösteren gramerlerde konu bu şekliyle ele alınmıştır. Bu durum ittifakla kabul edildikten sonra da sebepleri üzerinde durularak sonraki çalışmalarda bu görüş desteklenmeye çalışılmıştır.

Bu karışık durumu bir dil mantığı içinde ele alan incelemelerin temel noktasını, her iki yapı için de geçerli olan ‘belirlilik’ işlevi oluşturmaktadır. Bugüne kadar iki yapının bu belirlilik işlevi üzerinden birbirine olan yakınlığı, eklerin kullanımlarındaki karışmanın veya daha açık ifadesiyle belirtme durum ekinin ilgi durum ekinden ‘rol çalması’ gibi algılanabilecek bu durumun açıklayıcısı olarak güçlü bir kabule sahip olmuştur.

Geçmişte Eski, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde günümüzde de Yeni Uygur Türkçesi ve birtakım Özbek ağzlarında varlığı devam ettiği öne sürülen bu durum, belirtme durum ekinin ilgi durum eki yerine de geçecek bu ikili kullanımı, bizce başka bir açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.

1. +nI Biçimbirimi Her Durumda Belirtme Durum İşleviyle mi Kullanılmıştır?

Aynı seslerin farklı görevler üstlenmesi dilbilimde bilinmeyen bir durum değildir. Mesela eklemeli dillere göre oldukça az sayıda eke sahip İngilizcede bile /s/ sesi hem de çokluk ekini karşılayacak şekilde karşımıza çıkar. Türk dil tarihi boyunca da detaylı bir inceleme yapılırsa bu durumun birçok örneğiyle karşılaşılabilir. Burada sadece Köktürkçede kullanılan /g/ ve /n/ sesleri için şu tabloyla karşılaşıyoruz:

/g/ ve /n/ sesleri +(X)g, +(I)n, ve seyrek olarak da +nI şeklindeki belirtme durum ekleri bünyesinde karşımıza çıkar (Tekin 2000: 108).

Aynı sesler +ıg ve +ınI şeklinde yazıtlarda ilgi durum ekleri bünyesinde de kullanılmış ve +(n)Iη eki yanında adları ayrıca ilgi durum eki olarak sayılmıştır (Tekin 2000: 108).

Bunlardan /g/ sesi, ‘ikinci teklik kişi iyelik eki’ yanında yine aynı işlevle +(X)g şeklinde gramerlerdeki yerini almıştır (Tekin 2000: 103).

/n/ sesi ise ayrıca +(X)n şeklinde araç durum eki bünyesinde işaretlenmiştir (Tekin 2000: 117).

1 Ekin bu gösterimi Eski Türkçe için geçerlidir. XIV. yüzyılda İdil Bulgarlardaki kullanım için bu şekil kullanılsa yanlış olacağı ortadadır. Kanaatimizce III. Bölüm ve Sonuç bölümünde de değinildiği üzere her iki dönem için de aynı ekten bahsediyoruz. Çağatay Türkçesinde de belirtme durum eki olarak anılmasına bakarak +nI ilgi durum ekiyle aynı kaderi paylaştığı söylenebilir. +(I)n eskicil bir ilgi durum eki olup belirtme ekiyle benzerliği dikkat çekicidir.

Aynı seslerin ayrı ayrı işlevler için kullanılması, gerek yazıtlarda gerekse sonraki dönemlerde bu şekilde gösterilebilir (Eski Türkçede başka birçok örnek için bk. Gabain 2007: 131-184). Fakat baskın bir işleve bakıp bu seslere hep aynı 'ek adı' verilmemiştir. İşlev belirtme ise belirtme eki, iyelik ise iyelik eki, araç durum gibi bir başka işlev ise, o işleve göre bu sesler bir ek adı almıştır. Hatta bu 'işleve göre ayırma'ya bakarak eklerin gösterimi de birbirinden küçük nüanslarla ayrılmıştır. Ama mesela gösterimi de $+(X)g$ şeklinde aynı olan /g/ sesi için, 'belirtme durum eki $+(X)g$ aynı zamanda 2. teklik şahıs iyelik eki yerine kullanılmıştır' veya tersi şeklinde dil mantığımızı zorlayan bir önermeye gidilmemiştir. Peki, Eski Türkçe ve akabinde edatlardan önce zamirler üzerinde gördüğümüz $+nI$ biçimbirimine sırf fonemik benzerlik ve bazı örneklerde geçerli olan 'belirlilik' işlevindeki ortaklık sebebiyle belirtme durum eki demek doğru olur mu? Bu soruyu farklı bir açıdan açmak yararlı olacaktır.

Özellikle Karahanlı sahasındaki örneklerin gösterdiği duruma göre, $+nI$ belirtme durum eki, $+(n)I\eta$ ilgi durum ekiyle geçmişten bu tarafa adına nöbetleşme diyebileceğimiz bir ilişki içindedir. Bir an için bunun doğru olduğunu varsayarsak karşımıza şöyle bir manzara çıkar: Bilhassa zaman geçtikçe edatlardan önce zamirler üzerinde **genellikle** $+(n)I\eta$ ilgi durum eki, **bazen** de $+nI$ belirtme durum eki kullanılmaktadır. Ve $+(n)I\eta$ ilgi durum eki karşısında $+nI$ belirtme durum ekinin kullanımı giderek azalmaktadır. Azalmasına ve giderek kullanımdan düşmesine bakarak bu nöbetleşmenin zaman geçtikçe etkisini kaybettiğini söylemek dil mantığı için de uygundur. Gerçekten de eklerin işlevleri belirginleşmekte ve nöbetleşme anlamına gelecek birbirinin yerine kullanılma hadiseleri giderek ortadan kalkmaktadır. Hatta bugün ara sıra Yeni Uygur ve bazı Özbek ağızlarında ortaya çıkan nadir şekillerin durumu da bu açıklamaya uygun düşer. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçeleri ise tüm Türk lehçelerindeki bu görüntünün aksine $+nI$ belirtme durum ekini ilgi durum eki haline getirmiştir. Varsayımımıza burada bir ara vererek tam bu noktada akla gelen bir soruyu sormak istiyoruz: $+nI$ biçimbirimini ilgi durum eki olarak kullanan ve yukarıdaki nöbetleşme hadisesini genelleştirdiği (!) anlaşılan Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerindeki durumu nasıl açıklayacağız? Tüm diğer Türk lehçelerinin aksine bu lehçelerde bahsi geçen nöbetleşme hadisesi, belirtme durum eki lehine bir genellik kazanmış olabilir mi? Yoksa yukarıda anlatılanların dışında bu lehçeler, ilk var oldukları günden bu tarafa $+nI$ biçimbirimini ilgi durum eki olarak mı kullanıyorlar? Eskicil bir ilgi eki olarak yorumlanacak ikincisinin önünde bir engel olduğu söylenemez, ama nöbetleşmeyi genelleştirme anlamına gelen birincisinin önünde tüm Türk lehçelerinin bugünkü durumu bir engel olarak durmaktadır. Eskicil bir ilgi eki olarak $+nI$ biçimbirimi bugün Yeni Uygur ve bazı Özbek ağızları dışında kalan diğer tüm Türk lehçelerinde kullanım dışına itilmiştir. Buna karşın yine eskicil bir ilgi durum eki olarak $+nI$ biçimbirimi,

Karaçay-Malkar ve Kumuk lehçelerinde bazı özel durumlar dışında tek ilgi eki olarak varlığını devam ettirmektedir.

Bu, bizi Karahanlı Türkçesinde bir edat için, anlam farklılığı oluşturmayan, iki farklı durum ekinin kullanılması yükünden de kurtarır. *Anıng teg* (KB, 1513), *anı teg* (KB, 662) örneklerinde *+nI* biçimbirimine belirtme durum eki dememek, bize, yukarıda gösterilen sebepten dolayı dil mantığına da uygun olarak ‘eskicil bir şeklin yavaş yavaş yerini yeni şekle bıraktığını’ söyleme imkânını verir. Ama ‘nöbetleşme’ olarak görülen ve ‘belirlilik’ üzerinden birbirine bağlanan iki şeklin (belirtme ve ilgi durum ekleri) kullanılması anlamına gelen açıklamaların önünde ise, yukarıda bahsedilen bugünkü tüm Türk lehçelerinin durumu bir engel olarak durmaktadır.

Bu ileri sürmelere ek olarak Türk dil tarihinin herhangi bir kesitinde / *nI*/ ses birliğinin ‘ilgi durum işlevi’ açık olarak ispat edilebilirse buradan geriye veya ileriye doğru sağlıklı çıkarımlar yapılabilir diye düşünmekteyiz. Öyle ki eskicil şekillerin yüzyıllarca sözlü edebiyatta saklanarak korunduğunun sayısız örneklerini biliyoruz. 1960’larda keşfi yapılan Halaççanın durumu buna basit bir örnektir. Öyleyse yapılması gereken şey, Çağatay Türkçesinde zaten gösterilmiş örnekleri bu açıdan yorumlamak olmalı. Böylece Eski Türkçe döneminde edatlardan önce zamirler üzerinde ortaya çıkan *+nI* biçimbiriminin belirtme mi yoksa eski bir ilgi durum eki mi olduğuna karar verebileceğimiz sağlam delillere ulaşmış oluruz. Bu sayede aynı durumdaki edatlarda anlaşılması ve açıklanması güç olan ‘belirtme isteminden ilgi istemine geçiş’ şeklindeki açıklamadan ziyade, ‘eskicil bir ilgi eki olarak *+nI* biçimbiriminin yerini yeni şekle bıraktığı’ hususu, *+nI* biçimbiriminin açıklayıcısı olarak gramerlerdeki yerini alır.

2. Türk Dil Tarihi Boyunca *+nI* Biçimbirimi İlgi Durum Eki Olarak Kullanılmış Mıdır?

Çağatay Türkçesine kadar *+nI* biçimbirimi açık olarak ilgi durum işleviyle kaydedilememiştir. Çağatay Türkçesine kadar zamirler üzerinde *üze*, *birle*, *üçün*, *teg* gibi bazı edatlarla olan ekin kullanımı oldukça kısıtlı bir malzeme sunmaktadır. Ve açık olarak bu kullanımlarda ilgi durum işlevi belirlenememiş, onun yerine bugüne kadarki çalışmalarda, bu zamirler üstündeki *+nI* biçimbirimi, fonemik benzerlikten dolayı belirtme durum eki olarak işaretlenmiştir. Aşağıda örneklerde gösterildiği üzere Çağatay Türkçesiyle gün yüzüne çıkan ekin ‘ilgi durumu işlevi’ önceki dönemlerde yok sayılmış ve yapı her durumda belirtme durum eki olarak kaydedilmiştir. Bu süregelen yaklaşıma, ilgi ekleri altında yer vermesine rağmen, ‘Kısaltılmış genitif eki (*-nI*)², şeklen *-ni/-ni akkuzatif eki ile*

2 Tarafımızdan eklenmiştir.

aynılık taşıdığı için, **-ni/-ni ve (üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan) -n akkuzatif ekleri**, bazen üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra *-ning /-ning genitif eki fonksiyonunda çıkar; yani -ı-n(i) / -i-n-(i) = -ı-ning / -i-ning...* (Eckmann 1988: 57) şeklindeki açıklamalarıyla Eckmann da katılmıştır.

Konuyu derli toplu bir şekilde ele alarak somut bir zemine oturtmamızı sağlayan Karahan'ın verdiği örnekleri bu anlamda yeniden düzenlemek, konunun farklı bir bakış açısına kavuşması için yararlı olacaktır.

İlk incelenmesi gereken örnekler, şüphesiz Çağatay Türkçesinden Eckmann'ın verdikleri olmalıdır. Çünkü bu örneklerde şüpheye yer bırakmayacak şekilde *+nI* biçimbirimini ilgi durum eki olarak görmekteyiz. Zaten Eckmann da bu örnekleri 'ilgi durum' başlığı altında ele almış fakat yukarıda gösterildiği gibi farklı bir değerlendirme yoluna gitmiştir:

Kişilerin atını tavuşı (Kullarının atının gürültüsü)

Bir kurgavulnu iskenesi (Bir sülünün³ butu)

Efrâsyabnu oğlu (Efrasiyab'ın oğlu)

Yıglamakingnu sebebi (Ağlamanın sebebi)

Begler ve bahadırlarung barçanı köngli bir idi (Beyley ve yiğitlerin hepsinin gönlü bir idi) (Karahan 2011: 213)

Örnekler bir şeyi çok açık bir şekilde gösteriyor ki tarihin bir döneminde Türk dil konuşurları */nI/* seslerini ilgi durum eki olarak kullanmışlardır. Bu konuşurların ise Çağatay dil konuşurları olması hiç ama hiç şaşırtıcı değildir. Çünkü bu lehçe konuşurları Türkçenin akla gelebilecek en eskicil başka özelliklerini de ustalıkla korumuşlar ve sonraki ardıllarına da miras olarak bırakmışlardır (Geniş bilgi için bk. Özdemir 2014: 137-145).

Bu örneklerden geriye doğru bir çıkarım yapmak zorundayız. Türk dil konuşurları, */nI/* seslerini, yukarıda bahsi geçen üçün, teg, birle, üze gibi edatlardan önce zamirler üzerinde, bugünkü kullanıma da uygun bir şekilde ilgi durum eki olarak kullanmışlardır. Dilbilimci de bu örnekleri bakarak nasıl *+(g)* biçimbirimini belirtme durum eki ve II. teklik şahıs iyelik eki olarak ayırıyorsa *+nI* biçimbirimini de belirtme durum eki ve ilgi durum eki olarak ayırmak zorundadır. Böylece 'XV. yüzyılda belirtme durum eki, ilgi durum eki yerine kullanılmıştır' yerine 'Çağatay dil konuşurları *+nI* biçimbirimini, eskicil bir ilgi durum eki olarak kullanmıştır' açıklamalarına gramerlerimizde yer verebiliriz. Eskicil bir özellik olarak *zamir n'siz* bir kullanıma sahip Çağatay dil konuşurları, *+(n)Ing* ilgi durum eki yanında *+nI* biçimbirimini de eskicil bir ilgi durum eki olarak kullanagelmişlerdir.

3 İlgi eki tarafımızdan eklenmiştir.

Konuyla ilgili örneklerin bir kısmını topluca değerlendirebilmek amacıyla yine Karahan'ın çalışmasından yararlanarak şöyle sıralayabiliriz:

Anı için ilig ança tutmuş erinç.

Biş balık anı için ozdı.

... *bizni* için (*buyan*) *edgü kılınç kıltilar.*

Änātākākāsi nātāg ārsār *anı tæg* ok *äviregäli uğradı.*

Munu tæg körü tükedip ögürü sāvini bālinglāp oduntılar.

Anı teg devlet özüm yolunur.

Tiler erdim emdi sini teg kişi.

Bizni birle barmadıng.

Saray karşı yir suv sini birle yok.

Anı üze barça tapıntaçı bolsunlar.(Karahan 2011: 211-212)

Köktürk, Uygur, Karahanlı dönemlerinden seçilmiş bu örnekler yukarıda Çağatay döneminde kullanımı gösterilen ilgi ekini taşımaktadır. Ekin belirtme durum ekiyle örtüşen kullanımı, özellikle *sini teg* benzeri örneklerdeki aynılık, ekin yanlış olarak 'belirtme durum eki' olarak algılanmasını beraberinde getirmiştir.

Bünyelerinde açık olarak *+nI* biçim birimini barındıran zamirlerde bir problem görülmemektedir. *Sini teg* şeklinin bu durumu ise, aslında belirtme durum ekinde de görülen ve Türkçenin ünsüz ikizleşmesinden hoşlanmayan yapısıyla kolayca açıklanabilir. Tüm bu örnekler boyunca yapılan yanlışlık, Çağatay Türkçesinde de varlığı ispatlanmış işlevin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Burada 'belirtme durum ekine' olan fonemik benzerlik yanlışlığının temelini oluşturmaktadır.

Zamanla Türk dil coğrafyasının neredeyse tamamını kapsayan *+(n)Ing* veya *+(n)In* ilgi ekli örnekler olan değişimin sebebinin bu anlamda açıklamak oldukça kolaylaşır. *+(n)Ing* veya *+(n)In* şekillerinin dışında kalan diğer ilgi durum ekleri (*+nI*, *+(I)n*, *+Ig*), zamanla ya tamamen ya da birkaç lehçe istisnası ile kullanımdan düşmüşlerdir.

Aynı zaman dilimi içinde aynı işlevi karşılayan birden çok ekin kullanımının örnekleri bir önceki bölümün başında verilmiştir. Bu eklerdeki zenginliğin daha Köktürkçe döneminde bile var olması dilin bunlar için bir seçme döneminde olduğunu gösterir. Bunların bir kısmı zaman içinde geride kalacak ve lehçeler çoğu ekte tek şekilliliğe yönelecektir. Türk coğrafyasının genelinde ilgi ekinde de *+(n)In* şekli ve türevleri, diğer *+Ig*, *+(I)n* ve *+nI* ilgi durum eklerinin yerini alarak tekleşecektir.

Çağatay Türkçesi ve ardılı bazı lehçelerde ise ilgi ekindeki seçme işi

bugüne kadar devam etmiş gözüküyor. Yeni Uygur ve bazı Özbek ağızlarının eskicil şekilleri koruyabilme kabiliyetini bu durumun açıklayıcısı olarak gösterebiliriz. Farklı birkaç ekin aynı işlev için kullanılmasına ise bir engel bulunmamaktadır. Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerindeki durum ise zaten malumdur.

3. *-(I)n* İlgî Durum Eki

Bu biçimbirim, *-nI* ilgi ekiyle aynı durumda olduğu için konuyla ilgili örnekleri vermenin yeterli olacağı düşüncesindeyiz. Bu yapının Çağatay Türkçesindeki örneklerini Eckmann'ın eserinden yararlanarak şöyle sıralayabiliriz:

yarar bu hasta köngül derdiğa oқи-n yarası 'bu hastanın gönül derdini senin okunun yarası iyileştirir'

padişahning köngli-n kuşın şayd kıldılar 'padişahın gönlünün⁴ kuşunu avladılar'

izârı-n 'aksidin kün hire bolur '(onun) yüzünün aksinden güneş tutulur'

Mısr ulusı-n barı 'Mısır ulusunun hepsi'

Ağaları-n katıda 'ağalarının yanında' (Eckmann 1988: 57-58)

Bunlara bir de İdil-Bulgar yazıtlarındaki örnekler eklenebilir:

Ahmad aya-n ilğici-si "Ahmad Aga'nın at yetiştiricisi" (Tekin 1988: 64)

Armaş hiri Ya 'qut-in bälw-i "Armaş'ın kızı, Yakut'un mezartaşı" (Tekin 1988: 79).

Bizce bu durumun örnekleri Orhon Yazıtları'nda da gösterilebilir⁵. Örneklere geçmeden önce yazıtlarda geçen üçün sözcüğünün durumuna bir açıklık getirmek gerekir. Yazıtlarda üçün sözcüğünden önce II. teklik kişi iyelik ekinin üstünde gördüğümüz bu yapı *-(I)n* eskicil bir ilgi eki olup Çağatay Türkçesinden ve İdil-Bulgar yazıtlarından örnekleri yukarıda verilmiştir (Çuvaşadaki örnekler için bk. Yılmaz 2002: 4-7). Üçün sözcüğü için özellikle *edat* terimini kullanmayışının sebebi bu yapının bizce henüz kalıplaşmasını tamamlayamamış olmasındandır. Bu sözcükteki iyelik ekinin ü şeklinde yuvarlak olması sebebiyle fark edilememiş olması, onu edat olarak işaretlememize sebep olmuştur. Halbuki üçün sözcüğünün kullanım sıklığındaki fazlalığın yanında bir de sözcüğün edatlaşmaya doğru gidişi göz önünde tutulursa bu yuvarlaklaşmanın iyelik eki için çok zor olmasına rağmen Eski Türkçe döneminde veya öncesinde gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürebiliriz. Üçün sözcüğünü tamamlayan *-n* ise

4 İlgî eki tarafımızdan eklenmiştir.

5 Tekin 2000: 108'de bu yapı zaten II. kişi iyelikten sonra *+m* şeklinde işaretlenmiş olup Tekin 2013: 159'da da *-(i)n* şeklinde bu kullanımın sayısının yazıtlarda iki olduğu ifade edilmiştir.

kuvvetle muhtemeldir ki yapıyı zarflaştırılan araç durum eki olup zaten bugüne kadar en çok üzerinde ittifaka varılmış yapıdır. Sözcüğün bu hâli günümüze bir kalıplaşmayla edat olarak gelmişken durum ekleriyle kullanılan *ucından* gibi şekiller, bu kullanımın başka örneklerini oluşturmuştur. Ve bu ikinci kullanımın varlığı yukarıda söylenenleri dolaylı yollardan desteklediği gibi erken dönemde kalıplaşmasını tamamlamış bir için edatının da önünde bir engel oluşturur (Tartışmalar için bk. Korkmaz 1995: 94-97; yer-yön şeklinde farklı bir anlam tercihiyle *uç* isminin kök olarak gösterilmesi için bk. Nalbant 2012: 87-94).

II. teklik kişi iyelik eki üzerindeki *-(I)n* ilgi durum ekinin böylece eksik parçası gösterilmiş olup bizce için edatının kökeni hakkında Korkmaz ve Nalbant'ın *uç* ismi üzerinden ileri sürmelerini Eski Türkçe dönemi için destekleyen önemli bir veriye ulaşılmış olur. Tüm bu anlatılanları bir örnek üzerinde göstermek yararlı olacaktır:

II. teklik kişi iyelikli kullanım için, *bilmedüküg-i-n* için (BK D20) '(senin) bilmediğin-in ucuyla, sebebiyle'.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarından diğer örneklerden bir kesiti de şöyle sıralayabiliriz:

Yalın durum istemiyle: *bilmedük* için (KT D24), *birtük* için (KT D12, BK D11, BK D32), *kagan olurtukum* için⁶ (BK D36), *bar* için (KT G9, KT D29, BK K7, BK D23, KT D29), *türük bodun* için (KT D27), *tegdük* için (BK D30), *tüzsüz* için, *yarlukaduk* için (KT D15, BK D13, BK D33, BK D34, BK K10)⁷.

+*(s)I* III teklik kişi iyelik eki üstünde ilgi durum istemiyle: *armakçısı-n* için (KT D6, BK D6), *bilmedüki-n* için (BK D16, KT D19), *bulgaki-n* için (KT K4, BK D29), *kıkşürtüki-n* için (KT D6), *tebliği-n* kürlüğü-*n* için (BK D6, KT D6), *yañıluki-n* için (KT D19), *yañıluki-n yazıntuki-n* için (BK D16), *yarlukaduki-n* için (KT G9), *yoñaşurtuki-n* için (KT D6, BK D7)⁸.

II. teklik kişi iyelik eki üstünde ilgi durum istemiyle: *antağı-ı-n* için (KT G9), *bilmedüküg-i-n* için (BK D20), *küregü-ı-n* için (KT D23, BK D19), *yablakı-ı-n* için (BK D20).

4. Belirlilik Açıklaması

'Belirlilik' açıklaması iki ekin ortak işlevi olarak görülmüştür. İki ekin 'belirlilik' paydaşlığı, eklerden belirtme durum ekinin, Türk dil tarihi boyunca örnekleri de gösterildiği üzere, bazı durumlarda ilgi ekinin yerine kullanılmasının

6 Akla buradaki iyelik ekinin neden iddia edildiği gibi ilgi eki almadığı sorusu gelebilir. Burada kullanılan iyelik ekinin özel bir durumu vardır. Yapının şahıs işareti olarak kullanılması hakkında bk. Özdemir 2013: 199-207.

7 Bu örnekler için şekliyle ilgili olduğu için verilmiştir.

8 Burada *n'* sesinin III. teklik kişi iyelik eki bünyesinde ele alınmayacağına dair düşünceler için bk. Özdemir 2014: 141.

açıklayıcısı olarak ele alınmıştır (Tartışmalar için *bk.* Karahan 2011: 211-218; Grönbech 2000: 123-148). Tüm bu açıklamalar boyunca dikkat çeken nokta ise, ilgi eki için ‘belirlilik’ işlevinin, ‘sahiplik’ işlevinden sonra, ikincil bir işlev olduğu gerçeğinin çoğu durumda göz ardı edilmesidir.

Bahsi geçen örnekler için yapılmış bu ‘belirlilik’ açıklaması, Türk dil tarihi boyunca varsayılan bir nöbetleşmenin (belirtme-ilgi) sebebi olarak gösterilmiştir. Fakat Karaçay-Malkar ve Kumuk lehçelerindeki durumla ortaya çıkan gerçeğe göre böyle bir nöbetleşme hadisesi Türk dili tarihinde tasavvur edilemez. Nöbetleşme olmadığına göre olası sebepler üzerinde durmaya da ihtiyaç yoktur. Kısacası farkında olunmadan Türkoloji’de bir algı kırılması yaşanmıştır.

Ortada işlev farklılığı varsa dilbilimci, tarihin diğer dönemleriyle karşılaştırma yapmalı ve işleve uygun olarak yapıya uygun bir ad koymalıdır. Hatta denebilir ki karşılaştırma yapılmadan bile, Köktürkçede /g/ sesi için ‘II .teklik kişi iyelik ve belirtme ekleri’ örneklerinde gösterildiği üzere işlev değişikliği eke ad verme sürecinin birincil belirleyeni olarak kabul edilmelidir.

Tüm bu sebeplerden dolayı Türk dil konuşurlarının belirtme durum ekini, ilgi durum eki yerine kullanmaları anlamına gelen savlar, öne sürmeler ve bunları açıklama çabaları; fonemik bir benzerlikten kaynaklanan bir algı yanlışlığından doğmuştur.

5. Sonuç

1. İşlev değişirken ekleri oluşturan seslerin adlandırılmasının da değişmesi, bazı yapılar için uygulanırken bazı yapılar için uygulanmaması Türkoloji’de karmaşık bir durumu ortaya çıkarmıştır. Algı yanlışlığından kaynaklanan bu durum, Çağatay Türkçesindeki örneklerle Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerindeki şekillere bakılarak aşılabilir.

2. *+nI* belirtme durum eki, *+nI* belirtme durum ekidir ve tarihin hiçbir döneminde analogiyle bile olsa ilgi durum eki yerine kullanılmış olabileceği ileri sürülemez.

3. Belirtme durum ekinden farklı olarak *+nI* şeklinde eskicil bir ilgi durum eki vardır. Bu anlamda ilgili dönem gramerlerinde *+nI* ilgi eki; *+(n)In*, *+Ig*, ve *+(I)n* şekillerinin yanında yerini almalıdır.

4. Bugün Yeni Uygur Türkçesi ve bazı Özbek ağızlarında görülen bu *+nI* ilgi eki Türkçenin eskicil yapılarından biridir. Özbek Türkçesinin bazı ağızları ve Yeni Uygur Türkçesi, ‘*zamir n*’sinin kullanılmaması’ örneğinde de görüldüğü üzere, bu tür eskicil yapıları saklayabilme kabiliyetine sahiptir.

5. Bu ileri sürmeler Kumuk Türkçesindeki ilgi durum eki için de geçerlidir.

Tekin'in ileri sürdüğü bu biçimbirim 'belirtme ekiyle aynıdır ve bu ekin eski şeklidir' savı, özellikle yukarıda ileri sürülen sebeplerden dolayı yeniden gözden geçirilmelidir. Yukarıda gösterildiği üzere Kumuklar bugün eskicil bir ilgi eki kullanmaktadırlar. (Ramstedt'e eleştiriler için bk. Tekin 2013: 158).

6. Tekin'in Çuvaşlar için getirdiği değerlendirme üzerinde yeniden durulsa yararlı olur. Bir lehçenin *nazal n* sesini *diş sesi n*'ye çevirmesi, o lehçenin kullandığı *diş sesi n*'li şekillerin *nazal n*'den geldiğini ispat etmez. Kırgız Türkçesindeki şekillerin varlığı, Ramstedt'in önerisini güçlendirir. Ama asıl sebebin açıklanması daha geniş bir çalışmayı gerektirir. Şimdilik Ramstedt'in kendisinin de farkında olmadan doğruya daha yakın olduğunu söylemekle yetinelim. Böylece Ramstedt'in öne sürmelerinin hepsini kabul etmek durumundayız. (Ramstedt'e eleştiriler için bk. Tekin 2013: 158).

7. Tekin'in '*ilgi ekindeki n'nin nazallaşmasıyla, bu ekin yeni şekli ortaya çıkmış ve böylece geç dönem Ana Türkçede bu ek yükleme ekinden ayrılmıştır*' (Tekin 2013: 158) açıklamasının yeniden ele alınmasında yarar vardır. Eski Türkçe ve sonrasında bu ses hâlâ ilgi eki olarak kullanılmaktadır. Bu ses farklı görevlerde varlığını devam ettirmiştir. Ortada sadece belirtme durum ekiyle fonemik bir benzerlik vardır. Bu ek, ilgi işlevi için ortaya çıktığı ilk günden itibaren bu işlevle kullanılmıştır. Belirtme durum eki tarihin hiçbir döneminde ilgi durum eki yerine kullanılmamıştır. Bu biçimbirimler başından beri zaten ayrıdır ve farklı görevde kullanılmaktadır.

8. Tekin'in *+(I)n* ilgi durum eki için gösterdiği iki rakamı (Tekin 2013: 159) *ekin ara* (KT D1, KT D2, BK D2, BK D4) gibi örneklere bakılarak yeniden belirlenmelidir. Bu durumda benim de süregelen açıklamaların etkisiyle ileri sürdüğüm aynı durumdaki */n/* sesleri için 'belirtme durum ekidir' belirlemesi ilgi ekiyle yer değiştirmelidir. (Geniş bilgi için bk. Özdemir 2014: 140)

8.a. Yazıtlarda üçün sözcüğünden önce II. teklik kişi iyelik eki üzerinde ortaya çıkan *-(I)n* biçimbirimi ilgi durum ekidir ve bu yapılar belirtili isim tamlaması kalıbındaki kullanımlardır.

8.b. Yine yazıtlarda üçün sözcüğünden önce III. teklik kişi iyelik eki üzerindeki *-n* biçimbirimi de II. teklik kişi iyelik ekindeki duruma göre ilgi durum eki olup bu yapılar belirtili isim tamlaması kalıbındaki kullanımlardır.

8.c. Yine yazıtlardaki üçün sözcüğünün yalın durum istemi de belirtisiz isim tamlaması kalıbındaki kullanımlardır.

9. *-nI* ilgi durum eki çok eski bir yapıdır. Bu ekin belirtme durum ekiyle fonemik benzerliği, tüm Türkoloji'yi bu konuda içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Belirtmenin ilgi durumu yerine kullanıldığını ileri sürenlerin önünde Çağatay Türkçesinden gösterilen örnekler bir sorun olarak durmaktadır. Eckmann'ın başlangıçta doğru olarak adlandırdığı ama 'belirtme durum ekidir'

diye devam ettirdiği açıklaması ortadaki işlev yok sayıldığı için yeniden gözden geçirilmelidir. Halbuki Türk dil tarihinde aynı sesin farklı işlevler yüklendiği birçok örnek gösterilebilir. Seslerin aynı olması ekin de aynı olması anlamına gelmez.

10. *+nI* belirtme durum ekinin ilgi durum eki yerine kullanıldığını ileri sürenlerin önünde bir başka sorun daha vardır. Bugün bazı edatların *ilgi durum* istemi tüm Türk dil coğrafyasına hâkimdir. Aynı edatların Eski Türkçeye tekabül eden örneklerinden önce gelen */nI/* ses birliği neden ilgi durum eki olarak değil de belirtme durum eki olarak belirlenmiştir? Halbuki, bu şekli zamanla kullanımdan düşen eskicil bir *+nI* ilgi durum ekiyle açıklamak, bugünkü Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinin durumuyla Çağatay Türkçesinden gösterilen örnekler ışığı altında mümkündür. Ama bu kadar geniş bir alanda belirtme ekinden, ilgi ekine doğru olan bir ‘istem değişikliğini’ zamirler için ‘belirlilik’ gibi ikincil bir işlev üzerinden açıklamak zor görünmektedir.

11. Her iki yapının aynı sese sahip olduğunu söylemek başka bir şeydir, belirtme durum ekinin ilgi durum eki yerine kullanıldığını ifade etmek başka bir şeydir. İkincisinin sebebi, Eski Türkçe döneminde durum eklerinin bir diğerinin yerine kullanılmasına bağlanmaktadır. Yukarıda delilleriyle gösterildiği üzere ilgi ve belirtme durum ekleri arasında böyle bir ilişki bulunmamaktadır. Ancak eskicil bir ilgi durum ekinin kullanılmasıyla açıklanabilecek bir durumla karşı karşıyayız.

12. Bahsi geçen dönemlerde ‘ilgi durum kavramı’ Türkçe için söz konusu olmasa, belki belirtme durum eklerinin bu şekilde kullanımı var sayılabilirdi. *+(n)Iŋ* ekiyle bu kavramın kesinleşmiş olduğu dönemlerde, ilgi durumu için başka birkaç biçimbirim tasavvur etmek dil mantığımızı zorlamasa gerektir. Ama aksi bir tutum dil mantığımız için çok kabul edilebilir bir manzara arz etmez.

Kaynaklar

- AKAR Ali (2005), *Türk Dil Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (haz. Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE), TKAE Yayınları, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I*, TDK Yayınları, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (2003), *Kutadgu Bilig II*, TDK Yayınları, Ankara.
- DİLÇİN Cem (1991), *Süheyl ü Nev-Bahâr, İnceleme, Metin, Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara.
- ECKMANN Janos, *Chagatay Manuel*, Indiana University, Bloomington.
- ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay KARAAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.
- ERASLAN Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

- ERGİN Muharrem (1977), *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul.
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- GRÖNBECH, K. (2000), *Türkçenin Yapısı*, (çev. Mehmet AKALIN), Ankara.
- KARAHAN Leyla (2011), “Yükleme (accusative) ve İlgi (genetive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 211-218.
- KAYA Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ Zeynep (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Ankara.
- NALBANT Mehmet Vefa (2012), “üçün ve için Edatları üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, 2, s. 87-94.
- ÖZDEMİR Hakan (2014), “III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I ve Zamir n’si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi” *Dil Araştırmaları Sayı: 14 Bahar*, Ankara, 137-145 ss.
- ÖZDEMİR Hakan (2013), “Bir Nöbetleşme Hadisesi Ve -Sa Şart Ekine Yansımaları” *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2013, Sayı 37, Ankara, s.199-207.
- ÖZKAN Mustafa (2001), *Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- SERTKAYA Osman Fikri (1996), “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi-1992*, TDK Yayınları, Ankara, s. 17-37. ’
- TAŞ, İbrahim (2009), *Süheyl ü Nev-bahâr ’da Eskicil Öğeler*, Palet Yayınları, Konya.
- TEKİN, Talat (1967), *A Grammar Of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington.
- TEKİN, Talat (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dil Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- TEKİN, Talat (2003), “On The Origin Of The Turkic Genitive Suffix”, *Makaleler 1 Altayistik* (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, 347-352 ss.
- TEKİN, Talat (2010), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talat (2013), “Türkçe İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, (çev. Gökçen Bilgin), Sayı: 13 Güz, Ankara, 157-162 ss.
- TEZCAN Semih (1994), *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*, TDAD Yayınları, Ankara.
- YILMAZ Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yayınları, Ankara.